Book-Post

To,

23

If not delivered
please return to :

EDITOR,
THE VEDIC PATH,
P.O. Gurukul Kangri,
(U.P.) 249404.

श्रीगणेशाय नमः नत्वा विश्वेश्वरं सांबं कृत्वा च गुरुवंदनं सिद्धांतकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी १ विघ्नवि
घातायकृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते मुनित्रयमित्यादिना त्रयोऽवयवा यस्य त्रयं संख्या
या अवयवे तयप् द्वित्रिभ्यां तयस्यायच् मंतारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगंतारो मुनयः मनेरुच्चेत्यौणादिकस्तेनेन
नेरत उकारः मनेः परस्य इन्प्रत्ययस्य गुणस्तु नेह भवति किदित्यनुवर्त्तनात् परकरणाद्वा तेषां पाणिनिका
त्यायनपतंजलीनां त्रयं मुनित्रयं ननु स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्रेवात्रापि नमःस्वस्तीत्यादिना च चतुर्थी स्यात्
मैवं उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति वचनात् मुनित्रयं नमस्करोति देवानितिवत् द्वितीयाया एव प्र
कृत्वात् किंच जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे नमःशब्दस्यात्र निरर्थकत्वात् तद्योगे चतुर्थी न भवति अर्थवद्ग्रहण
परिभाषया प्रवृत्तेः स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रियार्थोपपदस्ये
त्यादिना चतुर्थीति मूल एव स्फुटीभविष्यति नचैवं नमःस्वस्तीति सूत्रे नमःपदं व्यर्थमिति शंक्यं हरये नम
इत्यत्र हरिमनुकूलयितुमित्यर्थाऽविवक्षिते संबंधसामान्ये षष्ठ्याः प्राप्तायां तदपवादत्वात् तस्यावश्यकत्वात् ॥
तदुक्तीरिति तेषां पाणिन्यादीनामुक्तीः सूत्रवार्त्तिकभाष्याणि वानोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्तीरिति
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणीत्यर्थः न त्वयं मुनित्रयस्योक्तीरिति व्याख्यानेपि मुनिसमुदायेन १

१८ सिं
सं

2

। अथ [illegible] समासमाहि हो वै ण धि [illegible] रण समासा उत्वाद

१८ सि॰कौ॰
मनो॰टी॰
ल॰बो॰

वैकल्पिकत्वेनपाठस्य क्तिद्वित्वप्रयोगासिद्धिस्स्यपरिनिष्ठितत्वेन तैनैवशास्त्रस्य कृतार्थत्वात् लिटि धातोरिति द्विवस्य ४
वेचनरूपत्वात् स्थान्यादेशाश्च भेदात् पक्षे एवं मनोरमायामेकस्यानेकविकल्पनान्याससदेव प्रवर्त्तत इति एकः प
वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिरन्यथाद्वित्वानंत्यापत्तेरित्यादि तदनवधानविलसितं तत्रा
धानादिष्वास्य दृष्टान्तेन कृतेऽपि द्वित्वे कस्मिन् प्रयोगे गुणानादिशास्त्रप्रवृत्तेरवसितत्वात्तत्वान्न पुनः सकृत्प्रवृत्तेः
स्थानंत्यापत्तिरपि प्रवृत्ते न दोषः प्रवृत्तेश्च सानाकांक्षितत्वस्य तु निष्ठितत्वादनंत्यापत्तेः कृचित्प्राप्तौ विकल्पनीयाया ला
घवासूचकत्वावविप्राप्ति कल्पनादन्याससंग्रहणं प्रत्याख्यानं अत एव सर्वस्य ह्रस्वस्यापि न पुनःपुनः प्रवृत्तिरित्या
हुः नन्वत्र इको भवर्णे इति शाकल्येन रूपांतरमाशंक्यते मैवं समासेन निषेधात् न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति
वाच्यं सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति वार्तिकस्यानित्यसंग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानत्वात् मनोरमायां तु जश्त्वे
न दकारे कृते तस्य द्वित्वे न स्यात् घोषस्येन सकारद्वित्वे नाथो विसर्गद्वित्वेन षोऽशोऽसुक्तं द्विधमिति यद्यपि द्वस्य जश्त्वेन
दकारे यद्रूपं नास्ति तथापि भस्तपदे गतिमाशित्य चक्रुस्तकम् सुद्भुपास्य इति कर्त्तकरणे कृतावकुलमिति तृतीयासमासः
न निषेधपदयोर्वद्रुत्वमः सुधीशब्दस्य चायते संप्रसारणे न निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्मैवं संप्रसा
रणपूर्वत्वे समासे नांग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः नैवसुपिन भस्मधियोरितिय एवेषे यः शंक्यः। आङ्त्वेन प्रत्यये परत
एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः सुपीत्यनुवर्त्य सुपि परज एव पदेऽनिषेधोऽच्छ धातुरेशाइत्ति अत्र रेफस्य द्विवचनं द्वित्वप्रकरणेर
हा स्यामिति साक्षाच्छेते नाशनिमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात् सुद्भुपास्य इत्यादौ तु स्थानिवत्त्वेनाभिनिवृत्ति
को नवाधते तस्मात् दिद्युरैस्यवाच्छ्नुपितुषसहस्ता दि निर्दे शात्कालोपकात् स तकारस्यापि द्वित्वं भवत्येव तच्चैवं सती
त

मपिनिमित्तं भवतीति पुमन्तस्य इकस्थाने इत्यनुवर्त्तनादेतल्लभ्यते दधिमध्विति सादौ तु गाग्र्योगामस्तु अस्तिह्निति त्वकारोऽक्ष
श्रितं तस्य लोप इति प्रसक्तो विशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तु कस्मादेवेति दिक् संयोगान्तस्य तदन्तस्येति अस्तौ सुपरिभाष
येति भावः यद्यपि विशेषणे न तदन्तविधिर्लोनानां संयोगस्य तस्य वक्तव्यपि तु मुद्धितं तथापि प्रत्येकसंयोगसंज्ञेति [illegible] पदेति पदेषष
स्कन्दौ सादौ लोपं वारयितुं संयोगान्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासार्थं लानार्थमन्तग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् यणः
प्रतिषेध इति वाचनिकमिदम् यथा वाच्यो वा स्वेयः वास्वा चक्षुधा ऽऽलोकल्लीसत्तोऽल्लु गृहणम पक्ष्यथऽलत एव लोपो विधी
यत इति अत्र संगे लोपे कर्त्तव्ये वहिरंगस्य यणो ऽसिद्धत्वमिति वान च षष्ठी परिभाषा त्रैपादिकमन्तरंगलोपं न पश्यतीति
वाच्यं कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् न च नाजानन्तर्य इति निषेधः उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे ऽजानन्तर्याभावात् तदुक्तं संयो
गांतलोपे यणः प्रतिषेधः न वाझलो वा वहिरंगलक्षणत्वेति चत्वारि रूपाणीति इकुधकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते परवत्र्यासिद्धी
यद्वित्वमिति जश्त्वो ऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात् पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्तौ सत्या ऽधिकामास्ति अत्र केचिदाहुः उकारान्तरस्य यरो
द्वित्वे कृते पुनरकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति तेषां तु दादिग एव वृद्धेस्तत्र
रदस्य स्यात् यरामिन्निति स्यान्निवृत्ता वा न संप्रसारणमिति वस्त्वात्त्वेनेति समाधानग्रंथेन लक्ष्य विकल्पेत तन्निमित्त
स्य लिटो भेदाभावादिति दिक् अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते परत्रासिद्धीयमद्वित्वमिति जश्त्वो ऽसिद्धत्वाभावात् दकारे पुनर्द्वि
त्वं भवत्येव व्यक्तिभेदात् अत एव सप्तरूपं ते स्यादो परसवर्णद्वित्वं भाष्यकृतोदाहृतं षट् संतत इत्यत्र सकारद्वित्वासिद्धे यप
वर्त्रासिद्धीयमद्वित्व इति मनोरमायामप्युक्तमत एव धकारेपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ दोषाभावः आर्धमिक द्विर्वचनस्य स्यान्नेति

उपसन्न्यो रितिपत्वं च त्वंकुलीनाशनि तन्त्रे के न्नमे उपधालोपेन स्यादिति न समास नसरुहं दस्यम रूपम स्तु दर्दे श्वित्रिम: ।
मे चात्र सलोपे धत्वे च कर्त्ते ष्ये दृश्व स्मादपीति स्यादिति वृद्धावीसोग्यो रितिहृपे न स्थोदिति शंक्य पंचमी समास पक्ष स्यादिति स्पत्वात् नचनि समानाग्यो: सग्यो:
तत्त्व० हायां सेटीति लिंगात् तथाहि न नसेटीति पदं ननावदति ङ्भ्यार स्वार्थे णिजंनान्तपदसंभावात् ननुसंज्ञपिन: पस्तुरि स्त्रत्रयस्य विभाषेति
१६ इणिनेषेधे संभवत्येवानिटत्वे सनीवेने निविकल्पितेटत्वादिति चेन्न पस्यापि भावे स्पत्र एकाच इत्यनुवर्तने: अन्यथा दरिद्रिस्तेनुइतिइणनेस्या
तं तनत नियमित दरिद्रा तिभ्यः इतिवार्त्तिके नसनो विकल्पितेटत्वात् तस्मात्कालावधारणार्थं सेदूहणं इटि कृते णिलोपे न नुमत:
प्राणीति अन्यथाकारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशे इत्नीएनिषेध: स्यादिति यदि तु पूर्वस्मात् द्वितीयोस्यादिति वत्वं नर्हि
णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेटीत्यनर्थकं सत्रस्यादिति तं ज्ञापयनीति स्थितं ननु जभ्भं विधौपदिस्यादिव
त्वनिषेधस्तर्हिपठ्यनी त्वर्त्तनवं नींत्रिनी विभक्तिमात्रि स्यपदत्वाज्ज्ञभ्भेस्यात् मैवं इच्छंदित्यनिरिस दिष्टया भसंज्ञ
या पदसंज्ञायावाधाजस्वप्रवृत्ते: चरि० जक्षनु: जक्षु घसेर्लिटि अतुस उस च गमहनेत्युपधालोप: खरिचेति
चर्त्वं प्रतिनस्यादितवत् माप्येन पूर्वं त्रासिद्धे नस्यादितवत् स्य वस्य भ्पूहिर्वचने सवर्णानुस्वारदीर्घे जक्ष्यर: प्रसारख्यात:
रात्रौ मत्वातु सलोपे धत्वे च कर्त्ते ष्येस्यादितवङ्गावशंकैव नास्तीति वोध्य अदर्शनं लोप: अत्रदर्शिज्ञो न सामान्य वच राम:
नो: दर्शने ज्ञानं न दिह शब्दानुशासन प्रस्ताव विषयकं स श्रवणं संपद्यते न त्वक्षाेत् व्यापारस्तु निषेधो
अवर्णं नच्चेवं लोपोव्योर्वलीत्यादौ वकारयकारेन ङोत् व्याचारए वनिविध्न प्र यो भो वा परउच्चारणान १६
निषिद्धस्यात्तु अत्राहु: असतिच स्रवर्णा उच्चारणाम न यकमेवेति सामर्थ्याद्वर्णानि षेधि स्तदेतुभ्य तमुच्चारण

वेत्यादिरग्नेरायतां स्थितं द्विर्वचने ऽचीति यल्लोपादय आदिशब्दार्थः वरेइति तु यथ दर्शितं स्थानिवत्त्वनिषेधात् लोपः समस्ते चैरेयो
आदेशाः स न स्थानिवदिति व्याख्येयं अत एव विकल्पान्नावेपि निपातना द्वेद्वः सप्रुभ्यत्तु कुत्र अयादाहरणानि पदान्ते कानि सन्ति कौस्तः
इत्यत्र यणादेशयोः कर्त्तव्ययोः अस्तोर अल्लोपो न स्थानिवत् नचैकारौकारयोः स्थानि भत्ता दृष्टः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् पद्मौ गावः जोवत्ता
दोवाकारस्यावडि कर्त्तव्ये अत्र इत्यल्लोपो न स्थानिवदिति दुदाहार्यं अत्र लोपस्थान्यकाराभ्युवृत्तेन दृष्टत्वादोकारस्य द्विर्वचने सुधुपा
स्यः नाजानन्तर्य इति निषेधाद्वा अङ्गपरिभाषात्र न प्रवर्त्तते स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याच्च एवं क्वचिद्दत्र त्वप्युचि वरे यापावरः
यातेर्यङ् ताच्छ्रयङ्गस्तिवरच् अतोलोपः स च आतोल्लोपइटि चेत्यालोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् यलोपे यातिः याचतेर्यङ् तात्त्
स्थानिवद्भावाच्च ननुयदियल्लोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यात्कथं वाप्यादिरिति उच्यते अमिद्भुवदि इंगनित्तिपरणोऽसिद्ध
य त्वात् स्थानिवद्भावादेवाल्लोपो न तल्लोपः नच नाजानन्तर्य इति निषेधः उत्तरकार्ये अत्र आनन्तर्य यत्र तत्रैव सद्ध्युपगमात्
किं चात्र स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशएव न स्थानिवदिति वार्त्तिके मस्तिनेनान्यः स्थानिवदेव भवतीति न दोषः स्वरे चिकीर्षकः ईकारस्य लिती नुदा
त्ते चिकीर्षक सनोऽतो लोपो न स्थानिवत् न च लितीत्यारेमसामर्थ्यं करके इत्यादौ सावकाशत्वात् सवर्णानुस्वारयोः शिण्ढि अस्तोर अल्लोपो न स्थानिव
त् यथ्यानुस्वारो न स्थानिमन्नादय इवंइतिन्नस्य परसवर्णेऽकृते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसङ्ग एव नास्ति नयाधिसिद्धि निव द्वारा अनुस्वारो विदेषस्तस्य
वन्नसंगस्मात् नन्नुसवर्णेऽमहेरो माद्रे अनुस्वारोऽप्यानुस्वाकु इतिकिम्भेनयय गनुस्वारमहत्येन सम्पन्नयाण्णहणस्याविपत्र परसवर्णे सति
वेति संभाव्येत तथा च यन्न परसवर्णप्रसङ्गः शिंषन्तीत्यादौ न स्थानिवद्भावनिषेधेऽनुस्वारग्रहणं एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति यानि
रित्यादौ न अल्लोपस्यास्थानिवद्भावनिषेधं वरे ग्रहणात् यलोपग्रहणं के लिमिति ज्ञेयं दीर्घश्रसि दीव्यः प्रतिदीव्ना हलि चेति दीर्घे कर्त्तव्ये अल्लोपो न
स्थानिवत् यणादेशस्य स्थानिवद्भावेन लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् अनेन हलि च उपधायां चेति दीर्घो भवत्यापि कियः गिर्योः विव्य
नुरित्यादिसिद्धं जक्षि सग्धिश्च मे अदनं घि अदेः क्लिन्निदकाले घस्लादेशः घसिभसोर्हलि च उपधालोपः अलोऽन्त्यस्य लोपः।

पंचमी समासपदत्वप्रयोजनतया भाष्ये वेदनित्ता मापिपतिक इत्यस्याप्युदाहृतत्वान्नतस्यैवैयर्थ्यशंका कार्या यद्यपि पठोऽकारलोप
स्य स्थानिवद्भावेनाप्येकाचउपदेशेनुदात्तादित्यत्रविहितविशेषणादेवइडिनिषेधप्रवृत्तौ निर्देशेङ् तात्रविवम्भिदत्तेतिरूपं
स्युः वेधावं तथापिमापिपतिकइत्येतस्मिन्नर्थे समपदत्तो न्युपगंतव्यः नचुमपियितपरूपमस्य मापिपतिकइत्यत्राक्तिदस्यपपराग्यमित्ति
ठकि इकादेशोचकृतेयस्येत्ति लोपादि सु सुक्तात्तादित्तिटकः स्थानेष्वप्रसज्यमानोयः कादेशः सोयस्लोपस्य स्थानिवद्भाव
शेषारकारउच्चारणार्थइत्यभ्युपगमे मत्वाधित्वेनस्थानिवद्भावा दसाठस्थानिक इकादेशाखेनभवतीतिकादेशाप्रसक्ते
मापिपतिक इतिरूपसिद्धौ किमनेनपंचमीसमासपदत्वाश्रयणेनेतिवाच्यम् मापितयत्तेःकिपिटिलोपयोर्लोपयोर्व्यपकृते
पेवमपियित् तेनवरत्ति मापिप०तिक इत्यत्रचरतीतिठकि तस्यकादेशासिद्धेपतत्पदस्याचभावकत्वात् न स्वस्थानिवद्भा
वं विनाइकादेशापवादः कादेशः सुपरिहरः नापितादृशकल्पनायां मानाभावः शंकेमामपियितकइतिभाष्योदाहरणस्यैव
मानत्वादितिस्यादेतत् पर्वत्वस्यसावधित्वेनसंनिहितस्येवावधित्वमुचितंसंनिहितंचेहउपस्थानीभूतादेशप्रनिमित्तं च
तत्रतावत्स्थानीनावधिः तस्यादेशेनापहारात् नाप्यादेशनिमित्ते वैयाकरणइत्यत्रैरैकादेरस्यायादेशापत्तेरित्स्याद्भावा
ह अचः पर्वत्वेनदृष्टस्येति पर्वत्वमुपलक्षणंनतुविशेषणमितिभावः नपदांत पदांतादिनां वरेत्तानोद्वद्वः ततोविधि
शब्देनकर्मषष्ठ्यंतस्यसमासः विधिशब्दश्चभावसाधनो विधानविधिरिति सचद्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकंसंबध्यते पद
स्य चरमावयवइति यद्यंतवेतीतिवक्तव्यीः कृतेवातीतिवक्तव्याः तमाच पवलवयति ततोविधिदव्र इहलोपोस्यैवेतिवल्लो
पोन टिलोपस्यापिलोपस्यवास्थानिवत्त्वात् नचसुवंतास्मिजितिहरत्यादिनाते अंतर्वर्तिसुपापदत्वान्नपदांतेतितिषे
ध्यःशाकयः विधेयस्यपदानवयवत्वात् पदांतस्यस्थानेविधौनेतिव्याख्यानेतुनपदांतेतिस्थानिवत्त्वनिषेधाद्लोपःस्यादे

तनि त्वंगां तिलितं तं तच्च स्यात्तिभत्तादुकारात्सर्वमिति नन्विदं जप्रयोजनं बहिरंगस्य परिभाषासिद्धत्वादिडागमस्यानाप्तत्वे नव 8
नाजानंतर्य इति निषेधः यत्रांतरंगे बहिरंगे वाहोरानंतर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि उत्तरकार्यपत्राच
आनंतर्यमाश्रितं तत्र बहिष्प्रकृतिप्रत्ययके पदान्ते तदभावात् नचैवमपि अपीपचन्निति प्रयोजनं भवत्येव इह हि
अंतेरकारस्य वङ्कारस्य चास्तोऽगुण इति पररूपत्वे तस्य च परादिवद्भावात् ङिग्रहणेन ग्रहणे सति सिजभ्यस्ते
ति जुस् प्राप्नोतीति एलोपस्य एकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यं वेत्तेर्हि लङ्गे वानंतरोऽङिः संभवतीति तस्मा
इत्यर्थाद्व्यक्तादपि लङ् एवके जुस् विधानात् न च सिचाभ्यासाहचर्याल्लुङ् एव ग्रहणमस्त्विति वाच्यं विप्रतिषेधे परमिति
परस्माद्वयस्य वाविलीवस्यात् न चैवमप्यदन्यतादिस्य तदादेशस्य निवारणाय पंचमीसमासपक्ष आवश्य
क इति वाच्यं वङ्कारस्य अंतेरकारस्य चातो गुण इति पररूपे कृते भ्यामभावादवादेशाप्रसक्तेः अत्रत्वेकादे
शस्य परादिवद्भावात् ङिग्रहणेन ग्रहणे न भवति आत्वि धौ अंगात्विवद्भावाप्रवृत्तेः अन्यथा अजेड्नमित्या
दौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात् अस्तु चापरादिवद्भावस्तथापि ककारस्याभ्यासादित्यादादेशः कर्तव्ये तादेशो न स्थानि
वदतिविधित्वात् तस्मात्पंचमीसमासपक्षो निरर्थक एवेति चेत् अत्राहुः पंचमीसमासप्रयोजनतया अपीपच
न्नित्युदाहरन्तो भगवत्साहुनेह माहत्यर्थत्वियामतया संमतं द्विश्रितुरिति सूत्रे कर्तोर्ग्रहणात् ज्ञापकात्ताद्वच
यं न सर्वत्राश्रीयते एवंच नवेत्तेर्ङ् जुस् किन्त्वभ्यस्तात्परस्य जुसः प्रवृत्त्या अवेत्तुरिति रूपं सिद्ध्यति आत इति
नियमस्यासिद्धः परत्वनापि तथा जुस्प्राप्तत्वात्परत्वमाश्रित्य वादिविधानात्त्वात् अत एवाभ्यासात्परो जुस् नित्यत्वा
त् अवेत्तुरित्यत्रेयङ् लुङ्वा वेत्तेः स्मन् तथाचापीपचन्नित्ये तत्सिद्धये पंचमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति सर्वे स्याहुः

१ घुपानलि स्यादौ तस्य सावकाशत्वात् अचि विधौ पञ्जेः क्तः कइष्टः हलिहि वेत्युत्त्वं न नचेह स्थानिवद्भावेन जाते पुत्त्वे
आद्गुणे अवादेशे च कृते हलि सर्वधातुभ्य इति ति लो पेन कइष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम् कयिष्ट इति रूपं तु तदा सि
ध्यत्संगात् सिद्धं तेन तु कइष्ट इति रूपद्वयम् अभ्युपगम्यते अत्र चेह स्थान्यवयवं व एवं त्र्य एते तेन रामाये स्यादौ सदा
मुपिवेति दीर्घः सिध्यति तद्धि प्रौढिप्रदर्शनाय त्वामिति पत्रवादेशावयवेन तु स्थान्यवयवः तथा अमादित्वामि स्यादौ रूपादि
व्यत्ययेत्ति वलादि लक्षण इट् स्यात्सिध्यति तदेतत्ह न तु स्थान्यलाश्रय इति आश्रयणं चेह यथा कथंचित्त्न तु प्राधान्येनेवेत्याग
ह तेन प्रपद्येत्यत्र वलादिलक्षण इट् न अचः परस्मिन्पूर्वविधौ अचः किं आगत्य वा त्यपीत्यत्र तु नासिकत्वोपस्तु कि कर्तव्ये
न स्थानिवत् परस्मिन्किं आदीध्ये तित्यलादिटए त्वं तन्न परनिमित्तं तेन पूर्वत्रासिद्धीयेति लोपकर्तव्ये तन्न स्थानिवत्
पूर्वविधाविति किं नेध्येवः निर्वीजा जउपसर्गे घोः किं अंतालोपः घ्वइति घ्नो नि जू इति ठक् आकारस्य स्थानिवत्त्वे
तु अचृत्व्यपदेशो न घ्वत्वं विकृतत्वात् घ्वत्वेत् नहि छिन्नपुच्छो श्वा पुत्रव्यपदेशं लभते नन्वेकमपि विधिग्रहणं व्यर्थं पूर्वस्य
तिषष्ठ्याकार्ये कर्तव्ये इत्यर्थे स्यात् पुरुशकाव त्वादिति चेत् न पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिरिति समासद्वयलाभार्थं विधि
ग्रहणात् पञ्चम्यन्तपञ्चमीसमासपक्षे फलं नो सत्या पापिपूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पदेनु अनुभवायइत्येवा
दणे त्वमिति य ह्वादिप्रदेहके स्थीकृत्तत्र सः अत्विध्यर्थानिति तेन वञ्चावो तजवस्फो प्रमाणानं न उरदत्वमस्य स्थानिव
त्वेन संप्रसारणस्यापन्ने संप्रसारणस्येति निषेधात् नचोदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम् अगादिपि प्रत्ययपरेत द्विधानात्
पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षस्य तु प्रयोजनं तत्त्वंति तन्वते इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् प्रत्त्रे रामः

10

आरभ्यते अस्तेर्भूः आर्द्धधातुके विवक्षिते भ्वादेशो धातुवत् तेनाचोयदित्यादि धातुप्रत्ययाः भव्यं बभूव किंतः कं अ
गादेशोंगवत् तेनइनादेश दीर्घेत्र भावाः केनकाभ्यां केः आदेशग्रहणं किमर्थं स्थानिवदित्येतावत्तैव सर्वं सिद्धमाहि
मात न्नामात् यद्यपि त्वदध्मीतद्रस्युक्ते पुत्र इतिगम्यते इतिचेन्न अत्राहुः द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति
अस्तेर्भूरित्यादिः प्रत्यक्षः तेस्तुरित्यादि स्त्वानुमानिकः एकारस्य त्रहि इको यणि काशंत स्थानी अनुमीयते इकारेण वो
ग्रहणसामर्थ्यात् उभयपरिग्रहस्तेन यवत्तित्यादिसिद्धं तत्त्वास दसे ज्ञासिध्यतीति नन्वेकदित्यादिप्रयाकृतमेवास्तुए
संभवैवात् तथाहि षष्ठी स्थाने योगेत्युक्तं स्थानंच प्रसंगः सचार्थवतः अर्थप्रत्यायकशब्दप्रयोगात् यद्यपि त्वे:सि
जोदावसंभवीदं तथापि सत्तिंभवे अर्थप्रयुक्त एवप्रसंगो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणेन ज्ञाप्यते उक्तंच सर्वस
वपदादेशादात्तीपुत्रस्यपाणिनेः एकदेशविकारेहि नित्यत्वं नोपपद्यते इति पक्षमिहार्थवत् पद्यते नेनेति व्युत्पद
तेः यद्यपि सर्वविकारेसुतरांति त्युत्वानुपपत्तिः तथापीहविकार एवनाश्रीत्तिता त्पर्यं एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम्
अनल्विधाविति किं यश्मालविधिः यश्मात्तः परस्यविधिः यस्मैविधिर्यस्मात्विधिस्तत्रमाभूत् तत्रात्त्वविधौ
यथा व्यूहोरस्केन अत्र स्थानिवत्त्वेविसर्गवदक्त्वमाभूत् त्साद्य वायइत्तिणत्वप्राप्तं अतः परस्यययाधोः ययाःइ
हलड्याद्रिलेन अत्त्वविधौ युकामः लोपो व्योर्वलीतिलोपोन नच उत्वविधिसामर्थ्याल्लोपो नभवेदितिशंक्या

हृस्वादेशे नैवरमिति स्थानादि भावः न कुर्वन्तीति यथा निवेदुधीमित्यादौ अक्षोविट् अन्तरंगत्वात् आग्रमपि भाविनां संप्रसारणे तव
लादित्वं न स्तीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः इति परिभाषाप्रकरणम् इकोयणचि प्रत्याहार ग्रहणेषु तत्र सवर्णग्रहणं प्रसिद्धं ल
क्षणप्रसक्त्या रेफो ल्वादि प्रसज्यति वर्तिर्देशात् तेन इकुधावृ नवटवंधिर्गं धंते यणवावेन च त्वारः भाव्यमानस्यारणः सवर्णि
ग्रहकत्वात् एवं चेद्यपि तत्र सवर्णग्रहण लक्षणेन तु नेष एव च भाव्यमानस्याणः सवर्णवाचकत्वाभावेन यरणवाच्यमकारा
दिवाच्यानाम भावात् अतो नास्ति यथासंख्यं न च त्वद्यार्थ बोधात् सर्व मविशब्दकार्यज्ञानमादाय यथासंख्यं मस्त्विति वा
च्यम् एवमपि तृतीय चतुर्थाभ्यांमक्कार लकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितो लृ वर्णानां रेफादेशः स्यात् वर्णानां लादे
शस्य वषम्यंगात्तु तस्मादिह स्थानेन्तरतम सूत्रेणैव व्यवस्थिरितित्वमिप्रेत्यानुपदं वक्ष्यति स्थानत आ
सर्यादिति अचीति कस्मादच्चिय रइत्याकांक्षायामर्यादि कइति संबध्यते संहितायां विषयइति दध्यत्रेत्यादौ कार्यिति
नित्तयोर्यदा अनिशापित संविधिर्विवक्षते तदैव यणभवतीति भावः अन्तश्चिन्न परो ह्वेति परेनुनासिक इति सूत्रा
घरोचेतिचानुवर्तते अचोरहाभ्यांमिति सूत्राच्छो द्वे इत्यचितदनह अचः परस्मेत्यादि एवं चात्र वाग्रहणानुवस्यैव व्यसिद्धे
र्न्नि प्रभृतिषु शाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यदीर्घा दाचार्याणामितिच सूत्रत्रयं नारंभणीयमिति भावः अच इति किम्
ताद्दा स्यामित्यादौ न स्य द्वित्वं माभूत् अनचीतिपदिपर्युदासः स्यात्तत्तोनञिवयुक्तमन्य सदृशेतथा ह्यर्थगतिरिति माभाद
जभिन्ने अच् सदृशेवर्णे हली त्यर्थः स्यात् ततो लाघवाद्धली सेव वदेत्तु तस्मात् प्रसज्य प्रतिषेध इत्याह नत्वचीति एवं
वावसाने पि द्वित्वं भवति वाक् वाक्क् स्थानिवदादेशो आदेशः कृते स्वरूप भेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेशा

भवंति तत्र तत्र स्वरितत्पाठेनैव गतार्थत्वादिति परनित्येति परान्नित्यं यथा तुदादिभ्यः शः तुदति रुदादिभ्यः श्नम् रुणद्धि परमपि लू
घूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श्नम् प्राप्नोति तथा। छिनत्ति वा बधिन्नवान्। परमपि लोप आस्थानात तर स्याल्लोपकारलोपं बाधित्वा नित्य
त्वात् इड् तत्र स्येत्याह यथा दत्तरंगं यथा उभये देवमनुष्याः इह प्रथम चरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वना
मसंज्ञा विभक्ति निरपेक्षत्वेनांतरंगत्वात् तथा प्रवर्त्तते णौ चङीति चङि ह्रस्वं उपधागुणं दत्तरंगत्वाद्बाधते असुस्रुवत् पवाद
पवादो यथा परमप्यजन्तकालिति सर्वादेशं बाधित्वाङि नुस्यतादेशः दध्या दध्ने अस्थिदधीत्यनङ् नित्याद्दत्तरं यथा ग्रामणिनी
कुले नित्यमपि इकोऽचीति नुमं बाधित्वा ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः कृते तु नुमि अजन्तत्वाभावात् नस्यात् अंतरंगापवादो यथा
देवस्यारिः ओः गुणः परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अंतरंगत्वादाद्गुणे प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घः स्यात् तथा ... नो
उ न्वः सुत्वो सुत्वइत्यत्रांतरंगत्वादियङ् उवङ् च प्राप्ते अपवादत्वादेरनेकाचइत्योः सुपीति यण् यच्च अपवादो यत्र
चितार्थत्वाच्चात्तडि न प्रवर्त्तते किंतु परेणानेकाल्शित् सनेन बाध्यते वाजौ ताइवात् अयजेइंद्र आगेहि सर्वे इत्यत्र
अयजइंद्रं आगहि सर्वइ इत्यमिति स्थिते अंतरंगो गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते तस्य मनाक् अपि देशादिः ...
आइत्यादौ चरितार्थत्वात् असिद्धमिति ते नयचावदमि त्यादौ एतत्रो इत्येवं न अकृतव्यूहाः पाणिनीया इत्यर्थः एवं तर्हि सर्व
यथा कस्य वै पर्यस्यादत्त आह निमित्तविनाशोन्मुखं दृष्ट्वेति लोकसिद्धा पर्कयन नमतत्तु यथा अंतरार्थे नायते कथ
नं उपतेवितर्कितं उहः कार्यविशिष्टोप ऊहो विनाशो तन्मुख निमित्तं कार्यं अकृतो व्यूहो येके अकृतव्यूहा इतिय
चपि कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयंतीति परिभाषांतर पद्यते फलं वतुल्यं तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु प्रद्या लनादि पंकस्य
चरितार्थं न हि परांतरंगाभ्यां बाध्यते एव तथाहि डि क्ष्येयदं तदन न्यार्थं ङः कारयुक्ते घनङोदिषु च ६

निराकरणपरत्वेनैवमन्तोऽस्मां योजयंति तथा च न स्तंभितमित्यस्य अनेकाल्शित्सर्वस्येत्याकृ न प्रवर्तितमिति नार्थः आदेरित्यस्य श
स्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेरित्याद्यंशिमं गृह्यविरोधात् किंतु तद्रूपानुकृत्यापस्य रूपमिति सत्रा स्त्राकृ न प्रवर्तितमि त्यर्थो
मुपेयः एवं चानेकाल्शित्सर्वस्याकृ मंत्रिसे तुनास्य वदोऽप्रवृत्तिमनोऽस्मां रूपाप्रायः इति खंस्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिन
माय तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति सूत्रं तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रात्प्रागेवोपस्थानीयं अथ नोंगात्रयोर्ययोरश्योऽशस्यादि सूत्रे दोषस्तु
त्यपरिहरणीयः तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यत्रादेरिति पष्ठ्याकाम् तेत्रात्तमसो सनुवर्तते यं मात्वस्यानपष्ठी पष्ठीस्यात्तत्रस्यप्र
पूः तत्रचायमर्थः पंचमीनिर्दिश्यमानकार्यं तदुत्तरस्य बोध्यं उत्तरस्य स्यात् तत्रापि चोपदिष्टे तदादेर्भवतीति द्वयं वाक्यभेदेन व्याख्यानात्प
यणादनंतरस्येति न्यायेनादेरित्यंशस्य सर्वादेशेन वा प्रवृत्तेन तत्तस्येत्यंशोपपीतिनास्ये व पूर्वोक्तदोषः वाक्यभेदेन व्याख्याने तु तस्या
देरित्य समस्तस्यासकरोणनज्ञापयते अत्र यथा उत्तरादेरिति न स्तंभितमित्येतत् वदेत् किंच अत्र भ्यइत्यस्यादित्योगपंचमीत्वेन प
वपरसाध्या याण तथा च अत्र नोंगात्र जशशसोरित्युक्ते प्रथमाङ्गसंज्ञानिमित्त यो जशशसो जावेव शीच्छोपस्यादिति का विरुपष्ट तथा
दाद्युत्तरयोरेवास्याः शस्याज्जसुपर्वयोरिति दिकृ स्वरितेनाधिकारः अत्रेदं मतत्वदाणे तृतीया अधिकारो विनियोगः किं पदं रमधिकार इत्य
स्यऽनुव्याख्यानमवधारणं यथा आसप्तमाध्यायपरिसमाप्ते रंगाधिकारः तत्तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एकस्यादि यत्र स्वरितइति
सपुसंत्तं स्वरितत्वेऽधिकारेण निवर्तत इत्यर्थः कः स्वरितोऽधिकाराणि कः प्रवर्तते इत्यपेक्षायां तत्र तु व्याख्यानमेवशरणं नन्वेवं व्या
ख्यानादेवानुवृत्त्यनुवृत्ती स्तः किमनेन सूत्रेणेति चेन्न अत्राहुः अर्थात्तरसंग्रहार्थं सूत्रं कृतं तथाहि अधिकः कारोऽधिकारः
अधिकार्यगोणोपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः तथा च गोणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अपादानाधिकरणादो तत्र स्वरितत्वं प्राह्यः किंच अधि
कः कारः कृतिरिपयस्यार्वः सन्नुपरं बाधते तथा च नसन्निर त जश्शावेभ्यो नुडित्यादि बद्ध माणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता

आदेरेवेति आदेरन्त्यस्य बाधनार्थः अल इत्यनुवर्त्तते अनेकाल् अन्तोभूः वर्णः ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्यनेकालादे
शस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति तत्किमनेकाल्ग्रहणेन न चाल्लोपस्यैत्यस्यस्यादिति शंक्या ङिच्चेत्यस्यापि सामर्थ्यात्वाभ्युपगमात् उच्यते
अनेकाल्ग्रहणाभावे वेशनेति स्यादेवैसादेशः आदेः परस्येति भकारस्यैव स्थाने स्यात् ननु सर्वस्य स्थान इति दिक् शित उदाहर
णं इदमः इश् इतः इत्यादावेवेति आदिशब्दे नातानिसरणमित्यादिग्रहते परत्वादिति अत एवादेः परस्येत्यपवादस्यैव यत्त इत्युक्तं ननु
नेकाल् शित्सर्वस्येत्यतः प्रागेव तस्यादित्युत्तरस्यादेरिति पठ्यतां किमनेन पृथक्करणेन नैवं तस्मिन्निति निर्दिष्टे इत्यतो
निर्दिष्टग्रहणं नानुवर्त्ततेति वाच्यम् तस्यापि सूत्रस्य प्राक्पठनेन घकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः मैवं ब्राह्मणाय
पे इत्यत्र आख्याने पूर्वयोरपि जश्शसोरौप्रसंगात् यथाश्रुतसूत्राभ्युपगते तु तस्येत्यंशः प्रवर्त्तत एवेति नायं दोषः प्र
सज्यत इति अत्र केचित् स्वकर्ममाहुः अनेकाल्शित्सूत्रात्प्रागेव तस्मिन्नित्यादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रे तेपर
त्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यस्य बाधकत्वे विशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वात् अस्य संस्कारपदे ब्राह्मण अस्त अष्ट न् अस्त इति
स्थिते अष्टाभ्य इत्यस्यादिरेपागमे चमीत्वाप्राप्ति न्यायेन अष्टनो गात्पूर्वयोरपि जश्शसोरौप्रसङ्गः स्यात् व्याप्ति न्यायस्तु प्राप्तस्य
शान्तिपाताद्यतिपत्तिसेपिप्रत्यासत्तिन्याय नाधिरीक्ष्यत इति सूत्रावधिकत्वमिति ज्ञावीष्वरेत्तो मुन्विति सूत्रावधिकत्वनिराक
रणाय रेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः तत्रस्य सर्वादेशेनोत्तरस्येत्यस्याबाध्य नार्थं निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तस्य
पंचतस्मिन्निति सूत्रात्पर सूत्रकृते तु आदेरित्यस्य सर्वादेशबाधकत्वस्यात्तण्वातोभिसऐस्यादादेशः आदेरेव स्या
त् अनेकाल्शित्सूत्रस्यासंभवे रित्यादावपि तार्थत्वात् यथान्यासे तु तस्येत्यंशः प्रवर्त्तत एवेसष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरौ
श्स्यान्न तु पूर्वयोः तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्ते नसूत्रितमित्यादि मनोरमाग्रंथस्याप्ययमेवाशय इति अन्ये तु यथाश्रुत सूत्र

अनुअच् स्वरे एवं संज्ञा[illegible]र्थः। वर्णं नाम संदिग्धत्वेन बोधनाय संहितायामविवक्षाण इत्येव संधिः। स्वराणां चादिषु
चादयोऽसत्वे इति निपातसंज्ञायां निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न संधिरित्यत्र स्यादेतत्। अकाराद्युपदे
शेन यथा तत्सवर्णानामाकारादीनां ग्रहणं तथा आकारादेर्लोपदिष्टस्याप्यृलृवर्णयोरपि सावर्ण्याद् ऋकारोपदेशेनैवोभयसिद्धेः किं
पृथगुपदेशेनेति चेन्न जातिपक्षे ऋलृवर्णयोः पृथगुपदेश आवश्यकस्तयोर्भिन्नजातित्वादिति वाच्यं। सावर्ण्यादेवैकजात्युपदेशे ज्ञाते
तरस्यापि लाभात्। ऋलृवर्णयोः [illegible] प्रत्येकं त्रिंशतः संज्ञासिद्धये अनुदित्सवर्णस्येति सूत्रेऽणग्रहणस्य जातिपक्षेप्या
वकत्वादिति चेत्। अत्राहुः। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुमुभयोपदेशः। तत्फलं तु क्लृप्तशिखायस्य ऋतोपि शिखकस्य
दूरात्संबोधने लृ३ शिखक इत्यत्र लृप्लुतः। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्वे तु अनन्त इति पर्युदासाद् ऋकारस्येव लृकारस्यापि प्लुतो न स्या
दिति। समाधानं तत्र मध्ये इणः इत्यत्र दर्शयिष्यते। हयवरट्। अनुबंधो रसंज्ञार्थः। हकारोपदेशस्तु अर्ह् अग्रहम् अहम् इत्यादौ हलि धुहक
रग्रह[illegible]णार्थः। अर्हेण अडव्यवायेपीति णत्वं। देवांस्सतीत्यत्र भगोदधिषीत्वं देवाहसति। हग्रहणं त्र्युत्तं। लिलिहिढे लिलि
ध्वे। विभाषेटः इति ढः। लण्। णकारानुबंधोऽण् इण् यण् संज्ञार्थः। नन्वणिति क्वचित्तु पूर्वेण णकारेण गृह्यते क्वचित्तु परेण णका
रेण इणिति तु परेणैव णकारेणैव तथा च निःसंदेहार्थायानुबंधान्तरमेव कर्तुमुचितमस्त्विति। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सं
देहादलक्षणमिति परिभाषां ज्ञापनाय पुनर्णकारोऽनुबंध इति सिद्धांतमाकरे। ञमङणनम्। मकारः ङम् अम् यम् ञम् ङम् सं
ज्ञार्थः। झभञ्। ञकारो यञ् संज्ञार्थः। घढधष्। षकारस्तु झष् भष् संज्ञार्थः। जबगडदश्। शकारोनुबंधो। शश् हश् जश् झश् बश्
वश् संज्ञार्थः। [illegible] खफछठथचटतव्। वकारस्तु छव् संज्ञार्थः। कपय्। यकारो यय् मय् झय् खय् चय् संज्ञार्थः। शषसर्।

ना

पर्यवस्यति परिभावेति पर्यालोचेत्यर्थः नच परिपूर्वस्य भवतेस्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्र ज्ञानार्थतेति शंक्यं परीत्यस्य भावीति चुरादिणिजन्तेन योगात् केचिदत्र भवतियोगमनुपेत्याहुः परेर्भुवोवज्ञान इति मन्त्रे च परेर्भुव इत्यस्यावज्ञान इति विशेषणेनातिरस्कारार्थत्वनियमः मनसापरिभाव्य केचिदित्यादि ष्णीह्रीदिप्रयोगाच्च अत्र वात्राप्रयुक्तत्वदोषशंकापि नास्तीति अन्ये तु अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्परिपूर्वकाद्भवतेर्णिजन्तादेव तिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशंकेवाजनास्तीत्याहुः तन्मते परिभूय परिभवतीत्यतोपि तिरस्कारप्रतीतेः वैयाकरणेति व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः तत्सिद्धान्तानां कौमुदी प्रकाशिकेत्यर्थः निर्दिष्टस्य सकलजनाह्लादकत्वसाम्येन कौमुदीशब्दप्रयोगः करिष्यमाणपा[illegible]कापिको मुखाः बुद्ध्यासंनिधापितत्वादियमित्यं उत्यानिर्देशः विस्यतइति भयेतिशेषः सचप्रतियत्ने प्रतिपत्तौ [illegible]धानं विस्रुवादस्माद्वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थेवसमानप्रत्यय अइउण् णानुबंधोऽण्संज्ञार्थः ऋलृक् इति ककारस्तु अक् इक् उक् संज्ञार्थः एओङ् इति ङकार एङ् संज्ञार्थः ऐऔच् इति चकार

त्रित्वेन आदिरंत्येनेति संज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः किंच अण् अक् अच् अट् अम् अशादीनां प्रत्याहृदेशोपि व्य
र्थः स्यात् सवर्णाकारस्यैव संज्ञित्वात् हलि निर्दिक शत्वको तुमेतु आद्यंतावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धे अंत्यव्याव
र्त्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं उपदेशेंत्यं हलित्यत्र उपदेशे किं अग्निचित् सोमसुत् इति काशिका अत्र तस्य लोपः
स्यात् तन्न तत्र कोवैयर्थ्यं भाराणां त्याद्यौ च चरितार्थत्वात् न चाक्षेपः चित्वस्यैव वैयर्थ्यं अग्निचित्वादित्यादौ चरितार्थता
त्वादिति हरदत्तः अंत्यं किं मन्निनो मकारस्य माभूत् न सत्यां हीत्संज्ञायां यत्नादन्त्यपरः स्यात् वेष्टमस्तद्रा सर्वधातु
भ्यो मनिन् हलितिकिं भसंज्ञायां भविता न च प्रयोजनाभावान्नेत्वमिति वाच्यं सत्यामित्संज्ञायामुदित इत्यत्र
उड्डिकत्वापत्तेः भसंज्ञेतु चिरिरिणो निरिरिणोतिरे हृधातोरंत्यस्य माभूत् सत्यामित्संज्ञायामिदितः इति नुम्स्या
दित्याहुः आद्योच्चारणमिति आद्योच्चारणविषयीभूतोयः आह्वः तस्यांत्यं हलित्यस्यानदितिकत्वेनोपदेः उ
पदेशेजनु उपदेशनमुपदेशाभावेप्यजनु उपदेशेयाकि अभूऋअच्यः सप्तम्यर्थो द्योतको ऋतु ङ अंतो ङनुनासिकं ठे
म्हं त्रसीत्यावारोनुनासिकः यद्यप्यत्र उ जठँ इत्यत्र वानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचं तथा
पुनरर्थमव यणकर्तव्यमुपदेशगत हणाम्यसंग्रस्तियस्तयोरहेवक्तं अण्णिं मन्निनो मकारस्य माभूत् नचेह

४ तत्त्व. नुनासिक इति किं ईदूद्वीने ६। ततः सत्साहि संज्ञायां प्रीदितोलित्यापामितीए न स्यात् यद्यप्यत्रोपजीव्याद प्र
लेनप्रसिन्यत्ययग्रहणसामर्थ्यात् तनं...मकारस्य न भवेदिति वाच्यं आलन् प्रत्ययादावतिप्रसंगवारणेन तस्य चरितार्थत्वा
त् अनुनासिकसंज्ञाप्रयत्नवंत्तु मुखे तालु तथापि नासिका मनुनासिक इति योगाङ्ग पाणिने न गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्र
मदप्रयोजनमिति ध्वनयितुं चे शेषमस्त नचैवं परो नुनासिक इत्यत्र परः पदान्तस्यानुनासिक पाक्षिके अनुनासिक स्यादिस
र्थः प्रसज्येत स्वरूपमिति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणेनुनाश दसंज्ञेति तिष्ठान्न्यायदोष इति वाच्यं उक्तपरिभा
षायां अनुपस्थित्ते कल्पनात् सत्र मतेपि दोषाभावात् न नक्तिर्दिशा ज्ञापकेण्वुत्पत्तिगौरव मिति चेत्तु अतएव निष्प्र
त्व योजनमिति नुस्त्वानं दप्रयोजनमित्युक्तं प्रतिज्ञायत प्रतिज्ञा। आतश्चोपसर्गे इति कर्तर्यङ् अनुनासिकस्य भाव आनुनासि
क्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ् प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः केचित्तु प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति
प्रति ज्ञे अर्श आद्यच् प्रतिज्ञानुनासिक्यमेषामिति विग्रह इति यद्यपि अत्र काश्कृतो नुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि
वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक्रियन्ते इत्यनुमीयत इति भावः पाणिनीया इति पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीय
वृद्धाच्छः तदधीयते विदंति वा पाणिनीयाः तदधीते इत्यणः प्रोक्तान्लुगिति लुक न नु र लयोरिति सूत्रे टकारस्यापि
ध्वंसत्वादत आह प्रत्याहारेष्विति अनुनासिक इत्यादिति आदिशब्देन यायाणके कुत्सिते रेङ् इत्यादि ग्राह्यं प्रत्याहारस्था
वेनेति प्रत्याह्रियंते संक्षिप्यंते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटि प्राप्ते कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्र
हणादधिकरणे घञ् यद्यपि योगमात्रम् कारादि संज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः उक्तेनाच् ह्रस्वेदीर्घ
मा चेत्प्रत्याख्यानात् उपान्त्यग्रहणे युपुष्मां डुबीवराविङ् इत्युणितलि साधिनिर्देशेन स्वरूपमिति परिभाषायां
गा

प्लुतइतिसमाहारद्वंद्वेसौत्रंपुंस्त्वं ऊ३इतिअप्राणांप्लुतेषुएणनिर्देशइत्याह ऊक्त ऊक्त ७.२ ऋेति वः वामिति त्रयाणां स
वर्णदीर्घकृत्तेऽजकिपरत्तोपएवः आमित्तुवां कालइवकालोपस्येति कालितार्थकथनमिदंविग्रहस्तुवः कालोपस्येति
कालितार्थकथनमिदंविग्रहस्तुवः कालोपस्येति वोध्यः शब्देनस्योच्चारणकालोलक्ष्यते अच किंसंयोगस्यमा
भूत् प्लुतस्यप्रयत्नकथयोरेकमात्रत्वेनह्रस्वसंज्ञायांह्रस्वस्यपितिकृतीतितुक्स्यात् आपइति निपातआद्युदात्ताइस्या
कारउदात्तः पक्षेशाकमुफिषइसंतोदात्तः ततःपरस्यजसः सुप्त्वादनुदात्तत्वेस्यदाघ्नेलपररूपत्वेशी भावेआ
द्गुणेचसस्यैकादेशउदात्तेनस्यैकारउदात्तः अर्वाङिति अर्वत्तमंचतीत्यर्वाङ् ऋत्विगादिना अंचतेः सुप्युपपदेक्विन्
अत्रनाविस्यस्यात् स्वामदिपद्यतीत्यादिनावतिपिंजुणे वनिप्यत्त्वोर्वन् शब्दोधातुस्वरेणाद्युदात्तः वनिपः पित्त्वे
ति नानुदात्तत्वात् अंचतेरकारोपिधातुस्वरेणत्वगणवाउदात्तः उपपदमतिङितिसमासेकृतेसमासस्येतिस्वरेण
तदपवादमतेनगतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणवाअंचतेरकारउदात्तः वनोमलो
पेसवर्णदीर्घेचकृतेएकादेशउदात्तेनेस्याकारउदात्तइत्यनुदात्तंपदमेकवर्जमितिशेषानिघातादधाऽकारो
ऽनुदात्तः एतच्चसंभवाभिप्रायेणोक्तंवेदभाष्येतुअर्वाङ् अभिस्वइतिस्थितेअंत्वमिति आविवक्षितत्वमित्यर्थः
तस्यचोदात्तस्वरितपरस्वरति उदात्तस्वरितौपरौयस्मात्तदुदात्तस्वरितपरंतस्यभावस्तत्त्वंतस्मिन् उदात्तोवास्वरितो
वायरफेसर्वस्यस्वरितस्यपूर्वार्धमनुदात्तंतस्यश्रवणंस्यादित्यर्थः अन्यत्रेति उदात्तस्वरितपरत्वाभावे केति किमो

तत्स्वरितं वइति अनुदात्तं सर्वमपादादाविस्यधिकारादनुदात्तः अम्बाइति अम्बोः ह्रतिनिस्वरेणाद्युदात्तं संहितायां त्वकारा
उदात्ते [illegible] इत्योकार उदात्तः उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितस्योदाहरणमाह रथानांनपइति पे
अपाइति [illegible] परिस्थितिस्वरेणाद्युदात्त एकादेशस्तु स्वरितः स्वरितोवानुदात्तेपदादाविसूत्रेः स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह आ
त्वकमित्ति यइति फिट्स्वरेणाद्युदात्तः ततः परस्यसकारस्य यत्वे उत्वे आद्गुणेन उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः अपइति स्वरि
तांतत्वादकारस्यशेषनिघातत्वे ओकारेणसह एकादेशेवकृते स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्योकारः स्वरितः कथमप्स्य स्वरितांतत्व
मितिचेत् अत्राहुः अहव्याप्राविसस्मात्कर्मणि एव त्तिस्वरितत्वं भावस्तु संज्ञापूर्वक विधेरनित्यत्वादिति अग्नमीळे
इति ईकारः स्वरितः लेइति तुप्रथमापरपर्यायमाकमुलेरितित्वस्वरप्रक्रियायामत्वेएव स्फुटीभविष्यति मुखनासिका मुख
वनासिका चेतिविग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमितिस्यात् तत्र आह मुखसहितेति नासिकयावर्णोपत्तिफलितार्थः
कथनमिदं उच्यतेनेनेतिवचनं मुखनासिकावचनमस्येतिविग्रहः तुल्यास्य आस्यमनवमास्यंशरीरावयवात्यदित्यभिप्रेता
हेतावादीनीति आभ्यंतरेति एतच्चप्रशब्दबलाल्लभ्यते तुल्यास्यंकिं तर्पी अत्र पकारस्य तकारेपरेझरोझरीतिलोपोमा
भूत् प्रयत्नग्रहणंकिं वाक्श्च्योतत्वीत्यत्र शस्यलोपोन ञमङणनानामिति नासिकावेतिचकारेण स्ववर्गानुकूलता त्वा
दिमनुचीयते एदैतोरित्यादौतपरत्वसमंदेहार्थंतत्कालग्रहणार्थं ते नप्लुतस्यापि संग्रहः चतुर्द्धेति तिष्कर्षेपतेतुपंच
धा उ स्थानानीयाहि कृत्प्रयत्नाभ्युपगमात् स्पृष्टस्य वेति एतेबाह्यास्यंतरत्वं वर्णोत्पत्ति प्राग्भावित्वात् तथाहि नाभि
प्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितोवायुः प्राणेनामजुर्ध्वमाक्राममूर्द्धानः प्रभवतीति स्थानान्याहेति ततोवर्णस्य तदभिव्यंजकध्वने

स्यादुक्तं वस्तुतः ॠ त्वकारस्य ऋकारग्राहकत्वेन कुत्राप्युपलभ्यते अत्रारंभसामर्थ्यादिति सतिनुसाव ऐ ऐ एकारेणऐकारग्र
हणादेकारेणचौकार ग्रहणादेओजिति सत्रारंभाद्व सा स्यादिति भावः नायादनीपतिति तेन ग्लावं ग्लाव इत्यत्र ओतोम् शा
सोरिति न प्रवर्तत इतिम न एव स्फुटि भविष्यति यद्यपीति ग्रहणकशास्त्रस्याप्याप्तनिष्पत्तेरिति भावः एतच्चोक्तं सवर्णदीर्घ
इत्यत्र बुध्याद्यपिवक्ष्यामः आदेरत्ति अक्षराणां समाम्नाय उपदेश अक्षराणि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः वृहचेंतो दत्तोदित्ति
ठञ् होढइत्ति न भवतीति यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयोगांतलोपस्य प्राप्नोति न तु ढत्वं तस्यासिद्धत्वात् तोन्न संयोगांतलो
पो भवतीत्येवकुनुचितं तथापिकार्यकाल संज्ञापरिभाषामितिपक्षे त्रैपादिकेऽतरंगेवहिरंगपरिभाषायाः प्रवृत्तेरंतरंगे ढत्वे
कर्त्तव्ये बहिरंगः संयोगांतलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्यके अन्ये तु असंतापर्वको विधिरनित्य इति लोपस्य चाप्यं कथं चित्कर्तुशक्यमि
त्याशयेन ढत्वे नेस्सक्तमित्याहुः विश्वपामितिविस्पष्टेस्सुपलक्षणं विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति होढइत्युपलक्षणं पपगायुरिस्यादेस
यो हृत्याकारस्य यकारो नेतिदिक् यद्यस्तु विवृत्तमत्रवर्णानामित्यत्र इवर्णस्यामित्यतईकारादित्यनुवर्त्य स्वराणांचेत्यत्रानिवर्त्य ईषद्विवृते तम
र्णानां विवृतं स्वराणामिति प्रयत्नभेदोऽव्याख्यायते तदा नाऽऽन्नाविति मतं त्यक्तुंशक्यमित्याकारेशस्यितं अनन्नुनासिकास्त इति येत्वाक्ष
र समाम्नायिका अण एव सवर्णसंज्ञा भवंतीति भावः एवं च रेफोहकारश्च अणप्रत्याहारांतर्गतोपि न कस्यचित्संज्ञात संवर्णस्या
ज्यस्याभावादित्यवगंतव्यं सचन्तारस्पतेति तेनादिनाऽऽदेभ पदविवर्दितमिति भावः वृद्धिरादैच् आच्चाऽऽदैचेति इतरेतरयोगद्वंद्वः सु
पां सुलुगिति औडः सुर्लग्वा यद्वा समाहारद्वंद्वः न चैवं द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहार इति टच् स्यादिति वाच्यं समासांतविधेरनित्य
त्वात् तत्र च प्रमाणं समासे सुवल्लामः अथवा आ आदित्य समम समेवास्तु वृद्धिशब्दसंज्ञेनाव्वत्यावायाजनीपः अयस्मयादित्वेन भ

त्वाच्चोः कुर्ते ऐजि इद्धिमात्र एव तात्पर्यत्वात्तेन न प्लुतैकत्वंमित्यत्र त्रिमात्रेण न द्विप्रदेशात् वृद्धिरेचीत्यादयः अदेङ्गुणः तपरकरणमिह स
वीर्थं तेन गंगोदकमित्यत्र त्रिमात्रेण तरतीत्यत्र त्वकार एव न तु कदाचिदकारः नच प्रमाणतः आंतर्येण नियमसिद्धेः रपत्वे कृते ता
कस्यार्धमात्रत्वात् अपरस्यार्धतृतीयमात्रत्वात् गुणप्रदेशास्तु आद्गुणः अतो गुणे इत्यादः भवादयो भश्च वाश्च भवाविति द्वं
द्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः आदिश्च आदिश्च आदी भवेत्यादी येषामिति विग्रहः अप्रमत्तयोवासरशः सा
दृश्यं च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिन इति किं याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं मा भूत् सतिहित्तस्मिन् न्नातो
धातोरित्यालोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायां वादयः किं हिक्कुक् उपकुर्वाची नामुदित्कर्मणि [illegible] धातुत्वं ज्ञाप्यते च
चुलुंपादीनां बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः प्राग्रीश्वरात् रेफविधिविग्रहणं किं ईश्वरे तोसुन्कसुनावित्य स्यो
आप्रिन्यायेनावधित्वं मा भूत् यद्दित्तु प्रपासस्यैवावधिरीश्वरसूत्रस्य अवधित्वसिद्धिरित्युच्यते तर्हि स्वप्रप्रतिपत्त्यमेवास्तु चादयः
अद्रव्यार्थाः [illegible] लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं इह तु स्यादेव लोधं नयंतिपशुमन्यमानाः पशुरिति समयार्थे गतिश्च उपसर्गाश्च
ज्ञया समावेशार्थश्चकारः अन्यथा आकडारादिति पर्यायः स्यात् फलं तु प्रणिय [illegible] निस्यादावुपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं गतिकारकेतिकं
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चातिदिकं निःसृति दुस् दुर् इति उपसर्गस्यायतौ इति लिनिर्दुरोलत्वं निलयते दुलयते निःसौदुःसप्र
सत्वस्यासिद्धत्वासिद्धत्वान्नत्वाभावः निरपेत्ते दुरपते नवेति विभाषा नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह निषेधविकल्पयोरिति
विभाषाप्रे इत्यादि चु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते शुशाव शिश्वायेत्य
त्रापशोषो विकल्पः शुशुवतुः शिश्वियतुरित्यादौ तु वचिस्वपीति नित्यसम्प्रसारणे प्राप्ते विकल्पः अत्रेदं बोध्य इति शब्दः काकादिन्यायेना

यं चेदं सूत्रं प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां चनास्योपयोगः प्राप्तविभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषा २
भाभ्यां संबध्यते स च पदार्थविपर्यासकृत् तेन निषेधो विकल्पश्च न बाधकत्वं यः संज्ञीति भाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाप्रत्यापद्यते
भवतीति भावं शब्दार्थो विकल्पः सत्ता उभयत्र विभाषायाः स्वापद्यते भवतीति भावं समनूद्य पक्षे न भवतीत्यभावमत्र करणात् अप्राप्तविभा
षायां भावांशस्यासिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवतीति भावांशमात्र करणात् विभाषाश्वेरित्युभयत्रविभाषायां
तु परिविधिमुखेन प्रवृत्तिः स्वहि पित्स्वेव संप्रसारणे विकल्पः स्यात् किं तु तु यजादित्वाद्वचि स्वपीति नित्यमेव स्यात् अपप्र
तिषेधमुखेन त्वभयत्रापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसंगात् संज्ञाकरणे तु प्रयुक्तकर्मानुरोधेनेति प्रतिषे
धः प्रथमं किंस्विद्वर्तते ततः किंचित्केषु सर्वस्मिन्निति एकरूपं प्रापितस्य सतिपक्षे भवतीत्येकरूपेणविधिमुखेनैव प्रवर्तत इती
ति किं घुसंज्ञावत्स्वं रूपमितिवचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत् तथाहि सति विभाषाश्वेरित्यस्य सत्वाशब्दः स्वपतेरादेशश्छत्वार्थं स्या
त् इति शब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते तथाहि लोके पदार्थप्रधानः शब्दः गौरित्यत्र यथा हेत्यादेशः शब्दस्वरूपपरः संपद्यते
व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परिभाषया स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं इति शब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः इदमेवेतिशब्दस्य
पदार्थविपर्यासकृत्त्वं नाम संज्ञा स्वमर्थस्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य हकोरन्यतरस्यामित्यादेवरूपोऽर्थः फ
फलं उभयत्रविभाषाहि तत्र त्वं अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ
कर्मत्वे प्राप्ते अर्णौ तरेवाप्राप्ते तदारम्भात् उदाहृतं च भाष्ये प्राप्ते तावत् अभ्यवहारयति सैन्धवान् अभ्यवहारयति सैन्धवैः वि
कारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हारयति भारं देवदत्तेन करो
ति कटं देवदत्तः कारयति कटं देवदत्तं कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा आगमयम् आङोयमहनः

तत्त्व० ८

आपृच्छते आह्वते इह अग्निमाङ्‌यम् इत्यत्र तत्राव संज्ञितः न त्वस्यादिवाद्यादंगावेरादेङ्‌गाप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेवस्या
त् प्रातिपदिकाद्वित्याद्यधिकारश्च किं तेन नञ्ञेणेति चेत् सत्यं अगुणादिशब्दपर्यायेभ्योपि मा भूदिति सूचनस्यास्यारंभः
न त्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव गृह्यते प्रतीतावुपदेशाज्ञपेक्षत्वादसाधारणत्वादंतरंगत्वाच्च प्रतीतोपस्थिति
कत्वाच्च अर्थो हि प्रतीतो संबन्धग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणः पदज्ञानजन्यत्वाद्बहिरंगः अनुकर
णे दशायां न प्रतीतेरनुपस्थितिकत्वाच्चेति किं न तेन रूपग्रहणेन उच्यते इह शास्त्रे अर्थोपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं
रूपग्रहणं तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति तत्रोक्तज्ञापकाद्योगोत्र द्युः स्वमिति वचनात् स्वरूपं चेति सामर्थ्याद्दर्प
वती रूपस्य ग्रहणं तेन कोशात् कुषोड्स्यशेड्स्यर्थग्रहणे संज्ञा न भवति प्राङ्‌होडस्य च तु ऊठ्ग्रहणेन ज्ञातं तन्मवग्रहणेन तु
रूपवत्त्वं तस्यैकदेशो इत्यलमतिविस्तरः अदाबिति किम् उपसर्गयोः किं दाधाभ्यो यथा स्यात् घु धातोः शब्दार्थकान्मा भूत्
न च दाधाभ्यां घ्वाद्विति सिध्यति संज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किं स्यादिति वाच्यम् घुमास्थेत्यादिना आत ईत्वविधौ संज्ञाकरण
स्यावश्यकत्वात् अर्थापदायातः इह दाब्दपसंज्ञाशब्दसंज्ञेति नञ्षष्ठीसमासः कर्मकरणयोः स्यादिति पर्युदस्तः सुरवक
पग्रहणापत्तेः किं तु प्रादः शब्दशास्त्रे तत्र संज्ञाशब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासः कर्मस्तदादः शब्दशास्त्रे यासां ज्ञेति येन विधिः वि
धिरत्रोपसर्गयोः किरिति कर्मणि कप्रत्ययः येनेति करणे तृतीया न तु कर्तरि तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् न चोभयप्रा
प्तौ कर्मणीति नियमेन निर्वाहः कर्मणि उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् न प्राचा न करणोत्पत्तिपेव करणं स्वपरतंत्रं कर्त्रपेक्षि
तं स्वकर्तृत्वात् एवं च इह तृतीयपारतंत्र्यं लक्ष्यते न च एतत् स्यादविकारादिनोपारतंत्र्यं धात्वादीनां तस्मात्तं वास्या

राम ८

दीनामिव तदपदीनामिव संभवति किंतु वेवद्विकं तेन विशेषणग्रहणं सप्तम्यांतं तस्मात्सांतस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह विशेषणं त्वदं
तस्येति सम्यचेति संरूपमित्यनु तत्तेरेत लभ्यते एरच्च इकारांतादिकाररूपाच्च धातो रच्च् अयः जयः क्षयः मनाक्सप्रसपादि
धाविति रुः संक्षितः रुः सम्क्षितः नेह रुः लमुपक्षितः नडादिभ्यः फक् नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः नेह सौत्र नाडिः अनुशति
कादित्वादुभयपदवृद्धिः उगिद्वर्णेति उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा उगिद्वर्णग्रहणवर्जं द्वितीयायां चेति णमुल् महांतमतिक्रांता
अतिमहती महच्छब्दस्य गौरादित्वेपपसर्गजेपि ङीषो लिङ्गेबोपूर्वनेमति कगिता अस्यां दंतान्ङीपू अत इत्र दादिः नचेहसामर्थ्यात्तदं
तविधिः अस्मायत्य इः कामइत्यत्र चरितार्थत्वात् नचैवं सिनोजित्वं व्यर्थमिति वाच्यम् वाजुदि त्य क्षेत्यत्र यथापर्यंत वायुदत्ताभ्यां चरिता
र्थत्वात् नचैवमपि औपगविरित्यादावेव अत्त इत्र स्यात् नतु दाक्षिरित्यादौ अकारस्येत्यानर्थकत्वादिति चेत तन्न वर्णग्रहणे अर्थ
वद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः विरामोवसानं विरमणं विरामः भावे घञ् शब्दानुप्राप्तमनप्रस्तावादाह वर्णानामिति संज्ञाप्रदे
शा वा वसान इत्यादयः अभावस्यापि वुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव यथोच्चरितप्रध्वंसिनां लिप्या विभक्तानां वा वर्णानां यदा विरम्यते तेने
ति विरामः बाहुलकात्करणे घञ् पदुः इत्यत्र णत्तरवर्णं तरना चार्थतेसां त्यवर्णः अवसान संज्ञ इत्यर्थः अस्मिन्नुपदे खरवसानयोरित्य
का पि मत्कृमीविषयभेदाच्छिद्यते खरियरेफस्यविसर्गः अवसाने च चेन पृच्छ्य मिति न छिच च नांतस्य प्रग घत्व अन्यथा कुमार्योरिगारकु
मार्यगारमिति त्वत्र प्रकृतिभावः स्यात् कथं तर्हि प्रातिपदिक संज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदंतग्रहणमिति वेत अत्राह कृत्तद्धितेतिसूत्रे अर्थवद्
ग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदंत मोर्ध संप्रतुज्यते ग्रहणमिति हलोनंतराः संयोगः लघ्वर्थमेकादरा पाकर्तव्यायां संयोग इति मह
संज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं संयुज्यंतेस्मिन्समुदाये वर्णा इति तेनात्र समुदायेवा क्य परिसमाप्तिर्न तु कुत्रणा [illegible] संज्ञा
रेफे स्यान्निन्नी मुह्यिङ् तपदं अत्रांतग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन इह मूर्हे इति द

तत्व॰ क॰

६ वस्त्रेयेकं तथाहि सति द्विमर्तिद्दत्यत्र तकारस्यापि धौ ढकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपः स्यात् लियीयादित्यत्र यकारः संयोग इति वा
न्यस्य संयोगान्तत्वेऽत्वं स्यात् सिद्धान्ते त्वनेरहाभ्यामिति सिद्धत्वेऽस्यापि तस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तत्वमत्र न भवति हल इति जातौ बहुवचनं
ज्ञास्यारख्यातो नेकस्मिन्निति वचनात् तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति सिद्धे स्यादेतत् नरोऽप्र हल इत्यप्रत्ययः सि द्धति पत्रवरचोऽ
लः सप्तमी यासनद्वयोर्वह्नां चाविप्रायण संततिष्वपि तत्राकरे यदि तु वहूनामेवस्यात्तर्हि गोमानाकारान्तेत्यत्र मन्तुपस्तकारस्य सं
योगान्तलोपो न स्यादिति दिक् हलः किं तितउभ्यां अत्र तनोतेः ई उः सन्वच्चेति उ प्रत्ययः सन्वद्भावाद्वित्वं सन्यत इति इत्वं यको
ऽयणसामर्थ्याद्गुणाभावः यदि त्वचोरयवर्णतयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि संयोगान्तस्य सुकार लोपः स्यात् अनेतराः इति
किं यवसंपदाः मकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति लोपः स्यात् इति संज्ञाप्रकरणं इको गुणवृद्धी पत्रमा
क्षास्यानीतनिर्दिष्टः सार्वधातुकार्धधातुकयोः क्ङिति च [illegible] स्यादीत्येवं यथासंख्यमपूर्वसंज्ञा चो [illegible] तीसाडे स्या
ति निर्देशात् गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति एतत्पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्तते इको गुणवृद्धी इति योजन
७ पाल्यते तेनेकोऽत्र स्थानी नामः इमे द्विक्रोत् धोः विधीयेते इति यत्त्वनुवादेऽपि यथा वामादि रिता स्तत्रकेऽ
ति नोपतिपसे अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः अनुवादे परिभाषाणामित्यस्या न घमानाविशेषणोप
स्यर्थः अनुपस्थितौ लिङ्गं फलं चोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते षष्ठ्यन्तमिति मत्वे चन तस्यानुक
रणे च यद्वा लक्ष्यारणात् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्स्यो लुकि अस्य मतमपि ति दीर्घा नेति भावः पदमिति तत्त्वस
भवति सामानाधिकरण्येन इकः स्याः न स्यादिकोऽण संभवतीति निर्देशेन मजेव्रविति इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यमस

६ रामः

॥स्यपरस्यच प्राप्तेः पूर्वस्यैवेति च नियम्यते अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनं पूर्वस्यैवेति किं दध्युदकं अत्रौकारस्य माभू
त् अव्यवहितस्येति किं अग्निचिदत्र सोमसुदत्र व्यवधानं चात्र वर्णकृतमेव निषिध्यते न तु कालकृतं संहिताऽ
धिकाराल्लोपकात् अन्यथा निर्विषयत्वप्रसंगात् देवा संहितायां परप्रयोगाद्यप्रसंगात् किं तेन संहिताधिकारेण तो व्याच
ष्टे वर्णान्तरेणेति एवं च संहिताधिकारबहिर्भूता विधयः कालव्यवायेऽपि भवन्ति तेन अग्ना विष्णू इत्यग्नाविः
ष्णू सुपावव इत्यादौ व्यवधानेऽपि उपधाग्रहणे तोहंदेऽपि च इत्यादि दिना उत्तरपदेऽपरतो विहिता आनङादयो भवन्तीति दिक् तस्मा
दिति उत्तरस्य किं तिङ्ङतिङः तिङ इति निघातो उत्तरस्यैव यथा स्यात् अग्निमीळे नेह दुष्टोग्निं अव्यवहितस्येति
एतन्नु निर्दिष्टग्रहणस्यानुवृत्त्या लभ्यते तेन उत्तरस्यानन्तरस्यैव भवति मिन्यादेश उदः स्थेत्ति पूर्वसवर्णो न प्रवर्तते
अलोऽन्त्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य परस्य चोक्ते मे स्यस्यानुवृत्त्या लभ्यते अलन्त इति किम् परस्य त्यादिस्यविधीयमा
नं वसन्ते तिपदत्वं परस्मात् अचि इत्यादौ व्यवस्यानं अभित्त डिच्च अपमपीत्ति अवङ् स्फोटायनस्य गवाग्रं अनङ् सौ सरवापरस्य
पदिति तस्मादित्यु तरस्यादेरिति तु न सूत्रितं आदेरित्यं शस्य सर्वादेशाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वबाधकमि
त्यनुपदमेव वक्ष्यति आदेरित्यं शस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वबाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥

॥ पुंस्कान्तर्यवानितियावत् समस्यमानानांमध्येस्यादितितदेतदाह यत्रानेकविधमितिस्थानार्थगुणप्रमाण
म्नर्विधमित्यर्थः स्थानतोयथा दध्यत्रमालुस्थानस्येकारस्यतालुस्थानोयकारः अर्थतोयथावातंडयु
वतिः वतंडशब्दात्तंडाह्वेतिगोत्रापत्येयञ्तस्यलुक्स्त्रियामितिलुक् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीनवतंडीचासौयुवति
श्चेतिविग्रहेपाशयुवत्यादिनासमासः पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानपुंशब्दोवतंडापत्यवाचिनोव
तंडीशब्दस्यतदपत्यवाचीवातंड्यशब्दोभवति ननुवतंडादिः गुणतोयथावाग्घरिः घोषवतोमहाप्राणस्यतृ
हृशाण्वघकारः प्रमाणतोयथा अमुं अमू अमून् अदसोसेरित्यनेनह्रस्वस्यह्रस्वोदीर्घस्यऊकारः तमस्थ
हणंकिं वाग्घरिरित्यत्रस्योऽह्येन्यतरस्यामितिपूर्वसवर्णेक्रियमाणेमहाप्राणत्वसाम्येनद्वितीयोनाद्य
त्वसाम्येनतृतीयश्चमाभूत् किंतुनादवान्महाप्राणश्चतुर्थोघकारवर्णआदिष्टइति वलीयइति तेनचेत्तास्थाना
न्तरतमप्रमाणेन आन्तरतर्यवानकारोनेतिभावः तस्मिन्निति सप्तम्यंतानुकरणमिदंतिः शब्दोनेरंत
र्यपरः दिशिरुच्चारणक्रियः अचियाणमुत्ते अव्यवहितेव्यवहितेचसतिप्राप्ते अव्यवहितएवेतिपूर्व

॥प्रत्येकं वाक्यसमाप्तिरिति कर्त्तव्यं विलम्बमर्थ्यपेते पूर्वसूत्रादेतत्सूत्रमनुवर्त्तते एकदेशोक्तावितित्वप्रतिज्ञानादेतो व्याचष्टे।
श्रुतावयववद्वा इति तेन वारीणीत्यादावेगस्यान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः पराहिलोपमनसि ख्रुतन अभक्तत्वेनव
ह्रलि ह्रल्यन्तवत्वप्राप्ते लिहरति त्वपि अन्तर्हित्वदिति मुनिमोनस्वरो नस्यादपदान्तत्वादितिभावः युन्
के भिन्तु तो अभक्तत्वेवारीणीतिदीर्घो नस्यादिति न तदादितस्यसस्यादिनुमर्थमिति अगतस्यसूत्रस्य
वाक्षिकेनैव दुष्टितमाये षष्ठीस्थानेयोगेत्यास इति विग्रहः निपातनादेव षष्ठ्याः संबंधमात्रवाचित्वे
योहस्तान्ने पाष्ठीसास्थानेयोगा वोध्या किमविशेषेणेत्याह अनिर्दारितसंबंधविशेषेति अनिर्दारि
तेकिं ऊदुपधाया गोहः गामूहदूहत्येलोपस्त्यादावुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वेनितिनेगोहः स्थाने ऊत्वा
देशमाभूदितसर्वेहितत्रापि स्थानेयोगात्वेगोहिस्थाने स्थानेधातुमात्रस्योपधायाः स्थानेऊदितोस्याताम
इतिहिके स्थानेचदुभूतगाइति नवास्यप्रसंगात्पीकल्विविर्विदतत्व दर्भोणांस्थानेशरः प्रसक्तावितत्वमिन्तुके द
र्भाणांप्रसंगइति प्रतीतेः एवंचरकोपगणयोरत्यादाविन्गुणाश्रयगोप्रसक्तोपगणरागोप्युत्वाद्धर्षसंपद्यते
स्थाने: सहनभ्रमशत्व अर्थात्प्राप्यमाणानामधानाएव अन्तरवंगोदकमित्यत्रत्रिमात्र ओकारोनरह
स्थानेश्रसु नुवर्त्तमानेपुनः स्थानग्रहणादन्योपिवाक्यार्थः समासः तात्वादिरूपेस्थानेयोन्तरतमस्तस्य

भवातु मिदिम ज्योरवयवस्येक इति संबध्यते अचश्च ह्रस्वदीर्घेत्यादि तन्नु ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः इत
नुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योजितियोजनया लभ्यते ह्रस्वात्यादि किन्तु दिव उत् पुम्भ्यां अष्टन आविभक्तौ अ औ अष्ट
भ्यः औशित्यत्र कृतात्वनिर्देशात् ज्ञापकोऽज्ञ प्रश्नो विधेयपूर्व तमानानस्याच्छन्तइत्यात्वस्याचः स्थाने कर्त्तव्ये सतिनेतत्ति
द्धिरिति दिक् षष्ठ्यंतपदमिति तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संबध्यते नवैयधिकरण्येन तेन ह्रस्वो नपुंस
के तत्संजतप्रातिपदिकस्येव ह्रस्वः श्रीपं नेह सुवाग्ब्राह्मणकुलं ग्रामणीनां दीर्घ इत्यत्र सामानाधिकरण्यासंभवात् ग्रामा
दिनामच इति संबध्यते तेनग्राम्यतीत्यादि सिद्धं वाक्यस्य टेः प्लुत इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेपि टेर्ग्रहणसामर्थ्याद्वैयध
करण्येनाचः प्लुत इति व्याख्यायते अन्यथा अलोऽन्त्यस्यात्त्वेतिपरिभाषयैवान्त्यस्य इत्यादिवाक्यान्त्यस्याचः प्लुत इति किमनेन टेर्ग्र
हणेन तेन आयुष्मानेधि देवदत्त३ इत्यादिसिद्धमिति दिक् आद्यन्तौ टकितौ भवता अहं धातुः क्रोष्टव यापयति … इत्यादि
नायुक्तं सुस्ता … न्यायेन स्थानेयोगत्वस्याप्ययमपवादः प्रत्ययः परश्चेत्यनेन नतु परत्वाद्यथा ध्यातेन च … आवेदि …
दयः परा एव भवन्ति मिदचोऽन्त्यात्परः स्थानेयोगत्वस्य परश्चेति परत्वस्य चायमपवादः शासि वनानि नपुंसके सुपूल च … तन्नु
मस्जिरुधादिभ्यः … ननु पूर्वयोगद्वयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोस्त्विति चेन्न नुवा
ध्य सामान्यापेक्षा … विषये प्राप्तं सर्वं वा बाध्यते इति … अन्यथा … स्यात् न चम
वर्णाः … स्यादिति वाच्यं … इति निर्देशात् अचामन्त्यादिति … वचनामि
तिभावः अचामन्त्यादिति … आत्पादचः परो … [illegible]
मित्यत्रांत्यस्याचो … भवे … अनुपपत्तिप्रसंगात् अन्येनु अचोऽन्त्यात्परो मित्स्यादिति व्याख्याय …